

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

На правах рукопису

ПИРИГ Руслан Якович

**ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ М.С.ГРУШЕВСЬКОГО У КОНТЕКСТІ
ІДЕОЛОГІЧНОЇ БОРОТЬБИ В УКРАЇНІ /1920-1930-ті рр./**

07.00.02. - Історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового
ступеня доктора історичних наук

КИЇВ - 1994

Робота виконана в Інституті української археографії НАН України

Офіційні опоненти: доктор історичних наук
ДАНИЛЕНКО Віктор Михайлович
 доктор історичних наук
ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ Володимир Арнольдович
 доктор філософських наук
ОНОПРІЄНКО Валентин Іванович

Провідна організація: Київський університет імені
 Тараса Шевченка.

Захист відбудеться 24 червня 1994 р.
 на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 016.31.01 по
 захисту дисертацій в Інституті історії України НАН України
 за адресою: 252601, Київ, вул. Грушевського, 4, Інститут
 історії України НАН України.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту
 історії України НАН України

Автореферат розісланий 20 травня 1994 р.

Вчений секретар
 спеціалізованої
 вченої ради

ЛНБ ім. В. Стефаника
 АН України

ПІНЧУК Ю.А.

Вивчення життя і діяльності видатних діячів українського визвольного руху, представників національної інтелігенції є однією з об'єктивних і неодмінних умов наукового висвітлення нашого минулого, повернення народові його історичної пам'яті, формування національної самосвідомості.

До таких постатей, насамперед, належить Михайло Сергійович Грушевський - учений і державотворець, який ввійшов в історію України, перш за все, як її найвидатніший літописець, автор оригінальної схеми українського історичного процесу, неперевершеної "Історії України-Руси", блискучий організатор українського наукового життя.

М.С.Грушевський - палкий адепт національного відродження, у революційну добу очолив Центральну Раду і пройшов з нею всі етапи її еволюції - від народження до падіння, став першим президентом УНР. На його долю випали й довгі роки нелегкого емігрантського життя, намагання поставити на чужині наукову діяльність, служити українському соціалістичному рухові.

У 1924 р. вчений повернувся в Україну. Йому вдалося сформулювати розгалужене історичне крило Всеукраїнської академії наук, налагодити масштабні дослідження з вітчизняної історії, створити власну наукову школу. Офіційна влада, не добившись використання М.С.Грушевського у своїх політичних інтересах, вдалася до ідеологічного тиску, а потім і прямих репресій до історика, його сім'ї та учнів.

Упродовж шести десятиліть на батьківщині над іменем М.С.Грушевського тяжіла політична анафема, його громадська, державна і наукова діяльність отримала тавра типу - "нацдемівець", "монументальний жрець зоологічного націоналізму", "націонал-фашист", "буржуазно-націоналістичний фальсифікатор історії" тощо. Ця міфологема була міцно ввігнана у суспільну свідомість багатьох поколінь.

В умовах незалежної України, демократизації суспільства життя стрімко дезавує ідеологічні міфи минулих часів про видатного сина українського народу. М.С.Грушевський повертається в Україну перевиданням його історичних, літературознавчих, публіцистичних праць, багатющою епістолярії, гідною оцінкою заслуг і шануванням пам'яті.

Останнє десятиліття М.С.Грушевського – найбільш напружений і драматичний період його життя. Сам факт рееміграції одного з найвизначніших діячів української революції, його згода на співпрацю з комуністичним керівництвом, творча діяльність за умов радянської влади протягом багатьох десятиліть оцінювалися не тільки науковцями, а й багатьма політиками у широкому діапазоні – від зради національної справи до великого життєвого подвигу.

Саме це складає стрижень наукової проблеми "Життя і діяльність М.С.Грушевського у контексті ідеологічної боротьби в Україні /1920-1930-ті рр./". Без її розв'язання неможливе повне і об'єктивне висвітлення життєвого шляху видатного сина України. Водночас вирішення загальної проблеми ставить низку питань, які потребують спеціального розгляду.

До них, у першу чергу, належить вивчення причин і спонукальних мотивів рееміграції вченого, адже ніхто з постатей першої величини – керівників української революції не повернувся в радянську Україну. М.С.Грушевський це зробив, не зважаючи на пересторогу лідерів еміграції, зігнувавши негативний досвід В.Винниченка у справі співпраці з комуністами.

Не менш важливо з'ясувати й справжні наміри керівництва РКП/б/ та КП/б/У щодо політичних дивідендів від повернення в Україну видатного діяча національно-демократичного руху, всесвітньовідомого вченого. Поза сумнівом, ці плани мали стратегічні розрахунки як у сенсі внутрішньополітичного життя, так і з точки зору впливу на зарубіжне українство.

Дослідження науково-організаційної діяльності М.С.Грушевського потрібне для висвітлення ролі і місця історичної секції, її наукових, видавничих, кадрових здобутків у продовженні традицій української історіографії за складних умов радянської влади. Лише об'єктивне визначення дійсного вкладу М.С.Грушевського, київської школи істориків у національну науку може дати відповідь на питання: виправданим чи даремним було його повернення в Україну?

Документальне відтворення реалізації КП/б/У загальнопартійної політичної лінії щодо національної інтелігенції, розгляду конкретних ідеологічних і організаційних заходів у ході численних спроб зміни керівництва ВУАН дають відповідь на ще одне важливе

питання: наскільки офіційній владі вдалося використати М.С.Грушевського у своїх домаганнях "комунізувати" академію?

До складових наукової проблеми, яку покликане розв'язати дисертаційне дослідження, належить і питання про "зміновіхнство" М.С.Грушевського. Лише сукупність висновків про ідейно-тематичне спрямування досліджень історичної секції, відстоювання вченим власних світоглядних позицій, ставлення до офіційних політико-ідеологічних доктрин дає уявлення про співвідношення формальних і сутнісних ознак цього складного явища стосовно М.С.Грушевського.

Вивчення характеру і спрямованості критики офіційною пропагандою, марксистською історіографією наукових та ідейних поглядів М.С.Грушевського дозволяє простежити ставлення до нього керівних кіл УСРР, обумовлене тогочасною політичною кон'юктурою. Саме ця "критика" склала теоретичні основи формування стійких міфів про "класово-ворожу", "контрреволюційну" сутність вченого, а у практичному плані - підстави для прямих репресій проти нього.

Органічно входить до загальної проблеми й питання про нищення київської школи істориків. Воно простежується на трагічній долі членів родини М.С.Грушевського - брата Олександра, доньки Катерини, племінника Сергія Шамрая, які були репресовані після смерті академіка.

Таким чином, загальна характеристика наукової проблеми підтверджує потребу її постановки та самостійного, ґрунтовного вивчення.

Актуальність теми дисертаційного дослідження зумовлена:

1. Науковим і суспільно-політичним значенням постаті М.С.Грушевського - найвидатнішого історика України, громадського і державного діяча.

2. Відсутністю спеціального дослідження про останнє десятиліття життя і діяльності вченого в надзвичайно складних умовах ідеологічної боротьби в Україні.

3. Нагальними потребами створення повної наукової біографії М.С.Грушевського.

4. Необхідністю ліквідації багатолітніх фальсифікаторських нашарувань щодо постаті М.С.Грушевського, наукового осмислення

його місця і ролі у вітчизняній і світовій історіографії, національному державотворенні.

5. Важливістю введення у науковий обіг великого комплексу архівних джерел з колишніх спецховів як необхідної умови об'єктивного висвітлення діяльності історичних осіб.

6. Практичним значенням прискорення процесу повернення М.С.Грушевського до свого народу, вивчення та популяризації його творчої спадщини, життєвого подвигу.

Предметом дисертаційного дослідження стали життя і діяльність видатного українського вченого М.С.Грушевського після повернення в Україну. Головна увага приділена аналізу і висвітленню науково-організаційної діяльності академіка, підсумком якої стало створення в рамках історичної секції ВУАН розгалуженої мережі науково-дослідницьких підрозділів, розгортання масштабного вивчення проблем історії України, публікація історичних праць та джерел, підготовка молодих науковців, формування київської школи істориків.

Життя і діяльність М.С.Грушевського розглядається на тлі двох надзвичайно складних і взаємопов'язаних процесів. Першого - внутрішньоакадемічного, позначеного послідовними намаганнями президії зберегти національно-демократичну традицію української академії в певних формах організаційно-наукового автономізму, ідейно-тематичної визначеності досліджень, персонального складу дійсних членів та співробітників ВУАН з метою не допустити внесення комуністичної ідеології у її середовище. І другого процесу - цілеспрямованої політики правлячої партії на привернення в лоно офіційної ідеології, використання в соціалістичному будівництві національної інтелігенції, зокрема наукової. Перетинаючись, ці два процеси створювали напружене поле ідеологічного протистояння. В його епіцентрі опинився академік М.С.Грушевський.

Об'єктом спеціального розгляду є ставлення керівних кіл УРСР до видатного вченого і політика, спроби використання його з ідеологічною метою, зокрема для зміни президії ВУАН. При цьому автор намагався персоніфікувати ці стосунки, показати їх неоднозначність. Аналізуються також складні взаємини М.С.Грушевського з академіками С.О.Єфремовим та А.Ю.Кримським, значення цього протистояння для ослаблення спротиву ідеологічному наступові на один з

головних осередків національної культури.

Детально висвітлюється інспірована партійним керівництвом "критика", а потім і санкціоновані репресії проти вченого, зокрема арешт і звинувачення у справі "Українського національного центру", з'ясовуються деталі звільнення та фактичного заслання історика. Показано вклад у національну культуру членів родини Грушевських, епілог їх трагічної долі за доби сталінського тоталітаризму.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1920-1930-ті рр., хоч у центрі уваги знаходиться останнє десятиліття життя М.С.Грушевського в умовах радянської влади. За формальною ознакою, це цілісний відтинок життєвого шляху вченого від повернення з еміграції й до його смерті. Після львівського це другий період творчого піднесення історика і блискучого організатора української науки, коли йому вдалося налагодити широкі дослідження з історії України, видання численних праць, сформувати нову генерацію істориків, зберегти тематичну спрямованість та традиції національної історіографії. Разом з тим це часи мужньої боротьби вченого за відстоювання власної наукової концепції і політичних поглядів в умовах ідеологічного тиску, а потім і репресій.

Все десятиліття може бути розділене на кілька частин. Критерієм цього внутрішнього поділу виступає суто зовнішній чинник - ставлення до М.С.Грушевського офіційної влади, яке оформлювалося рішеннями Політбюро ЦК КП/б/У. Саме цими ухвалами визначалися умови життя, матеріальне забезпечення, рівень ідеологічного тиску і навіть репресивні заходи щодо вченого і його наукових установ.

Автор визнає певну умовність пропонованої періодизації, розмитість стиків між періодами, але подає її з огляду на визначення внутрішньої архітекτονіки дослідження:

I. 1924-1927 рр. - період офіційної підтримки М.С.Грушевського; його заходів по розбудові історичної секції, ставка на нього як можливу кандидатуру в президенти ВУАН.

II. 1928-1929 рр. - часи нейтрального ставлення до вченого, рекомендація його до всесоюзної академії наук, "критика" в рамках дискусії серед істориків-марксистів, припинення матеріальної підтримки М.С.Грушевського.

Ш. 1929-1930 рр. - розгортання масової кампанії марксистської "критики" вченого, ліквідація наукових установ під приводом їх реорганізації, фабрикація справи "Українського національного центру".

ІV. 1931-1934 рр. - арешт ученого, життя та смерть у вигнанні.

Дисертант не обмежує роботу лише цим десятиліттям, а досліджує й суміжні періоди, зокрема початок 1920-х і кінець 1930-х рр., важливі для висвітлення життя М.С.Грушевського в еміграції та причин повернення на батьківщину, а також показу трагічної долі членів родини вченого, як органічного продовження репресій проти історика та його наукової школи.

Життя і діяльність М.С.Грушевського в умовах радянської влади, ідеологізації суспільного життя, нищення тоталітаризмом національної інтелігенції як великий науковий і громадянський подвиг - це головна концепція дисертаційного дослідження. Виходячи з неї, автор подає на публічний захист такі основні положення і висновки:

1. Повернення М.С.Грушевського в Україну було свідомим, глибоко детермінованим об'єктивними та суб'єктивними обставинами кроком, в основі якого лежала іманентна потреба продовження наукової творчості, реалізації оригінальної схеми українського історичного процесу, завершення багатотомної "Історії України-Руси", розгортання широких історичних досліджень на вітчизняному ґрунті, відтворення наукової школи.

Введення непу, фєдералістичні засади утворення Союзу РСР, початок українізації, участь в урядових структурах УСРР колишніх членів українських соціалістичних партій склали уявні підстави для згоди М.С.Грушевського на співпрацю з радянською владою.

2. В основі планів вищого партійно-урядового керівництва, пов'язаних з поверненням видатного вченого і державного діяча, лежали мотиви політичної кон'юнктури: завдати дошкульного удару по і без того не досить згуртованій українській еміграції, вилучити з її середовища авторитетного лідера і використати його для розкладу оплоту національної інтелігенції - української академії наук.

3. Повернення з еміграції М.С.Грушевського створило у ВУАН атмосферу гострої внутрішньої боротьби, тривалого протистояння груп М.С.Грушевського - П.А.Тутківського та С.О.Сфремова - А.Ю.Кримського. Коріння цього антагонізму сягає попередніх десятиліть і криється у різниці концептуальних підходів до моделі української академії наук, місця та ролі в ній історичної секції, розбіжності поглядів на вину лідерів Центральної Ради у поразці української революції, наявності особистих негативних рис. З обох боків ця боротьба не завжди була коректною і праведною.

4. Протягом першого п'ятиріччя М.С.Грушевський уміло використав підтримку партійно-державного керівництва УСРР для розбудови в межах ВУАН історичної секції як унікального комплексу дослідницьких установ, генетично виведених з перших українських інституцій академічного типу - Наукового товариства імені Шевченка та Українського наукового товариства.

М.С.Грушевському в умовах постійного ідеологічного тиску, становлення офіційної марксистської історіографії вдалося створити наукову школу істориків, методологічно орієнтованих на його схему українського історичного процесу, озброєну принципами універсалізму, історико-соціологічними методами, властивими для тодішньої європейської історіографії.

Саме завдяки творчим досягненням дослідницької школи М.С.Грушевського /поряд зі школами Д.І.Багалія, М.Є.Слабченка, Д.І.Яворницького та інших/ історична наука в Україні стала найбільш розвиненою і плідною ділянкою тодішнього українознавства.

5. Ставлення партійно-урядового керівництва УСРР до М.С.Грушевського позначене тактикою "батога і пряника", подвійною мораллю. Владі певною мірою вдалося зіграти на внутрішньоакадемічній боротьбі, використати її для посилення офіційного втручання. Однак позиція М.С.Грушевського не стала вирішальною у справі зміни керівництва академії, її реорганізації та ідеологічного покращення. Зміцнення тоталітарної системи, повновладдя партійної диктатури, формування кадрів марксистської інтелігенції створили об'єктивні умови для взяття академічного "бастіону".

6. Друге радянське п'ятиріччя життя М.С.Грушевського позначене наростанням огульної критики, прямими репресіями та вигнанням з батьківщини, розгромом його наукової школи. Однак ні за

життя вченого, ні після його смерті марксистська історіографія не спромоглася на наукове спростування стрижневої ідеї М.С.Грушевського – схеми розвитку українського історичного процесу, безпідставно приписуючи йому теорії "безбуржуазності", "безкласовості", "єдиного потоку" тощо.

7. Повернення та наукова діяльність М.С.Грушевського за радянської доби були наповнені послідовною і мужньою боротьбою проти комуністичної ідеології, проти насадження марксистських підходів до висвітлення історії України, проти використання історичної секції для потреб соціалістичного будівництва. В ідейно-тематичній спрямованості власних праць та досліджень київської наукової школи домінувала стрижнева концепція історії України вченого, не зрадив він і своїх головних ідейно-політичних поглядів.

Звинувачення М.С.Грушевського у "зміновіхвістві" безпідставні. Навпаки, науковою діяльністю, відстоюванням власних світоглядних позицій вчений у надзвичайно складних умовах продовжував творити свій великий життєвий подвиг.

8. Новітнє вітчизняне грушевськознавство суттєво відстає від наукових і культурних потреб українського суспільства. Віддаючи шану Великому Українцеві, батьківщина має започаткувати широкомасштабну державну програму вивчення життя і діяльності М.С.Грушевського, виявлення архівних матеріалів, підготовки академічного видання його творчої спадщини.

Методологічні засади дисертації базуються на діалективно-матеріалістичних принципах вивчення суспільних процесів, явищ та окремих осіб – історизму, об'єктивності та плюралізму. В роботі використані предметно-хронологічний, структурно-системний та історико-порівняльний методи, які дозволили вивчити життя і діяльність М.С.Грушевського у певних часових межах на широкому фоні академічного життя та гострої ідеологічної боротьби.

Головна мета дисертації полягає у проведенні комплексного дослідження складної наукової проблеми, яку становить останнє десятиліття життя і діяльності М.С.Грушевського у контексті ідеологічної боротьби в Україні.

Виходячи з головної мети, автор визначає такі основні завдання дисертації:

- створення цілісної об'єктивної картини життя видатного вченого на тлі діяльності академії та ідеологічної боротьби в Україні;

- сприяння деміфологізації постаті М.С.Грушевського як історика і державного діяча;

- проведення наукового аналізу творчого доробку вітчизняної і зарубіжної історіографії з обраної теми;

- формулювання конкретних пропозицій щодо розвитку сучасного українського грушевськознавства.

Разом з тим автор не ставив завдання розглянути всі аспекти багатогранної діяльності М.С.Грушевського, зокрема змістовий аналіз його творчого доробку. В центрі уваги дисертанта перебуває перш за все науково-організаційна праця визначного вченого і керівника наукової школи. Вона розглядається у контексті ідеологічної боротьби, яка по висхідній пронизувала всі сфери тогочасного суспільства і особливої гостроти набувала стосовно національної інтелігенції.

Наукова новизна дослідження полягає: по-перше, у розв'язанні складної проблеми української історіографії, яку становить останнє десятиліття життя і діяльності видатного вченого, державного діяча М.С.Грушевського у контексті ідеологічної боротьби 1920-1930-х рр. Всебічно досліджено процес повернення історика з еміграції в Україну, його багатогранну науково-організаційну діяльність на чолі історичної секції ВУАН як своєрідного втілення ідеї національної академії, виношуваної М.С.Грушевським. Показано тривалу і мужню боротьбу вченого за відстоювання своїх світоглядних позицій в ідейно-тематичній спрямованості досліджень київської школи істориків;

по-друге, дисертація автора складає певний внесок у висвітлення одного з найскладніших періодів діяльності вченого, а відтак і у важливу справу створення повної наукової біографії М.С.Грушевського;

по-третє, на прикладі ідеологічного "завоювання" української академії досліджується одна з граней більш загальної наукової проблеми про політику комуністичної влади щодо національної інтелігенції;

по-четверте, автор вперше вводить у науковий обіг велику кількість надзвичайно важливих, раніше недоступних дослідникам архівних джерел, які дозволили достовірно реконструювати невідомі досі сторінки життя вченого;

по-п'яте, в результаті копіткої пошукової роботи автор виявив і опублікував ряд невідомих раніше матеріалів з епістолярної спадщини М.С.Грушевського;

по-шосте, досліджені долі членів родини Грушевських. З ініціативи автора, проведена повна реабілітація племінника і учня академіка - Сергія Шамрая;

і, нарешті, науковий доробок дисертанта може бути використаний іншими дослідниками життя М.С.Грушевського, викладачами історії при підготовці регулярних та спеціальних курсів, у проведенні історико-просвітницької роботи, створенні музейних експозицій тощо.

Апробація результатів дослідження. Головні підсумки роботи автора над обраною темою дисертації викладені у монографії "Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття /1924-1934/", яка отримала схвальні відгуки фахівців, а також у циклі наукових статей в "Українському історичному журналі", документальних публікаціях, публіцистичних матеріалах.

Дисертація обговорювалася за місцем виконання в Інституті української археографії АН України. Основні положення праці автор доповідав на засіданні вченої ради Інституту історії України АН України, науково-методичному семінарі Центрального державного архіву громадських об'єднань України, на ряді наукових конференцій та "круглих столів".

За підсумками дослідження прочитані спецкурси для слухачів Інституту українознавства Київського університету та студентів інших вузів. Матеріали автора про М.С.Грушевського ввійшли також до навчального посібника для вчителів "Сторінки історії України. ХХ століття".

Автор надає консультативну допомогу музейним працівникам у створенні будинку-музею М.С.Грушевського у м.Києві.

На основі дослідження дисертаційної теми автором проведено цикл передач про життя і діяльність М.С.Грушевського на українському радіо та по іномовленню.

Структура дисертації включає вступ, шість розділів, висновки, список джерел та літератури, додатки. Примітки подані підрядково.

Розділ I "Історіографічна та джерельна база дослідження" присвячений аналізу великого масиву історичної, науково-популярної, мемуарної літератури та архівних документів з обраної теми. В історіографії проблеми автор виділяє три групи: радянську, зарубіжну та сучасну вітчизняну літературу.

Перша представлена працями істориків-марксистів, учених офіційних наукових установ, партійних та державних діячів¹. Оцінка ними життя і діяльності М.С.Грушевського залежала від політичної кон'юнктури, рівня ідеологізації суспільного життя, перипетій боротьби на "історичному фронті". Діапазон цих кваліфікацій був досить широким - від "буржуазний ліберал" до "націонал-фашист".

Саме у 1930-ті рр., виконуючи політичне завдання - розгром наукової школи М.С.Грушевського, викриття його теоретичної спадщини, радянська історіографія сформувала ідеологічні міфи про його теорії "безкласовості" та "безбуржуазності" української нації. Ці міфологеми були міцно ввігнані в наукову, навчальну, енциклопедичну, пропагандистську літературу і з невеликими

1. Гуревич З. Псевдомарксизм на службі українського націоналізму // Більшовик України. - 1929. - № 9; Кожшко С. У наступ проти буржуазної історичної науки // Пролетарська правда. - 1931. - 18 березня; Хвиля А. Буржуазно-націоналістична трибуна /про журнал "Україна" // Більшовик-України. - 1931. - № 6; Дорошкевич О. Це одна буржуазна інтерпретація минулого // Життя і революція. - 1931. - № 11-12; Річицький А. Проти інтервенції буржуазної науки // Більшовик України. - 1931. - № 9-10; Рубач М. Буржуазно-куркульська націоналістична ідеологія під машкарою демократії "трудового народу" /соціально-політичні погляди М.С.Грушевського // Червоний шлях. - 1932. - № 11-12; Кравченко І. Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії // Записки Історично-археографічного інституту. - 1934. - № 1; Косіор С. Підсумки й найближчі завдання проведення національної політики на Україні. - Х. 1933; Затонський В. Про національно-культурне будівництво й боротьбу проти націоналізму. - Х., 1934.

корективами дійшли до кінця 1980-х рр.¹

Аналізуються також спроби окремих українських учених у середині 1960-х рр. дати об'єктивну оцінку видатного історика і громадського діяча². Звернено увагу й на новітні намагання російської історіографії довести наукову неспроможність історичної схеми М.С.Грушевського³.

Розглядаючи значний творчий доробок зарубіжного грушевськознавства, дисертант доходить висновку, що за останні три десятиліття воно виросло в найбільш розвинену галузь українознавства. Серед численних досліджень життя і діяльності М.С.Грушевського автор аналізує лише основні синтетичні праці та окремі розвідки, які становлять тематичні складові історіографічної бази дисертації.

Перш за все це монографія відомого вченого української діаспори Л.Винара "Найвидатніший історик України Михайло Грушевський /1866-1934/"⁴. Вона узагальнює великий цикл статей, присвячених різним періодам і аспектам життя вченого. Два її розділи висвітлюють останнє десятиліття М.С.Грушевського. Автор досить повно показує його науково-організаційну діяльність: формування установ історичної секції, діяльність кафедр та комісій, видання журналу "Україна", створення наукової школи.

Л.Винар розглядає основні риси творчої лабораторії вченого, наголошує на універсалізмі – органічному поєднанні в його особі й історика, і економіста, і літературознавця, і соціолога. Зокрема, автор одним з перших підкреслює нове у методичному арсеналі М.С.Грушевського – історико-соціологічну спрямованість.

-
1. Рубач М. Реакційна суть націоналістичних "теорій" безкласовості та "єдиного потоку". - К., 1955; Советская историческая энциклопедия. - М., 1963. - Т.4. - С.858-859; Українська Радянська Енциклопедія. - Т.3. - 1979. - С.202.
 2. Шевченко Ф. Чому Михайло Грушевський повернувся на Україну // Український історичний журнал. - 1966. - № II; Бойко І., Кирилюк Є. Михайло Грушевський // Літературна Україна. - 1966. - 30 вересня.
 3. Новосельцев А. "Мир истории" или миф истории // Вопросы истории. - 1993. - № I.
 4. Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський /1866-1934/. - Сучасність. - 1986.

Спеціально зупиняється автор і на ставленні офіційних властей до вченого, на репресіях проти нього, розгромі київської школи істориків-грушев"янців. Монографія Л.Винара є одним з найвагоміших внесків у створення історико-біографічного полотна про М.С.Грушевського.

Перша англійська докторська дисертація Т.Приймака "Михайло Грушевський: політика національної культури"¹ є загалом вдалою спробою дослідити життя видатного історика і державного діяча у контексті розвитку національної культури. Кілька розділів праці присвячені діяльності М.С.Грушевського за радянської доби. Вони містять цікавий матеріал про його діяльність у ВУАН, розвиток установ історичної секції, намагання правлячого режиму оволодіти цією ділянкою культурного життя, розгром київської наукової школи істориків.

Водночас Т.Приймак багато ситуацій, дій самого М.С.Грушевського подає не зовсім точно, схематично, а інколи й помилково. Зокрема, глибоко не досліджені справжні причини протиставлення внутрішньоакадемічних груп. Автор намагається пояснити це самостійністю М.С.Грушевського. Не розкриті й справжні наміри історика щодо пропозицій урядових кіл очолити академію. Більше того, Приймак вважає, що М.С.Грушевський цього не прагнув, щоб не зв"язувати себе адміністративними посадами.

Виходячи лише з факту незаперечних наукових заслуг М.С.Грушевського, пояснюється його обрання до соєзної академії наук, і не береться до уваги майже цілковите регулювання цього процесу партійними органами. У висвітленні репресій проти вченого останніх років його життя Т.Приймак обмежується відомим фактичним матеріалом.

Безперечно, ці недоліки пояснюються, в першу чергу, вузькістю джерельної бази, яку використав учений, недоступністю багатьох документальних комплексів, які відкрилися лише останнім часом. Слід зважити й на те, що тема, обрана Т.Приймаком, занадто широка

1. Приймак Т. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. - Toronto, 1987; Приймак Томас. Михайло Грушевський: політика національної культури. Фрагменти // Всесвіт. - 1991. - № 3-5.

для одного дисертаційного дослідження і глибокого висвітлення її складних аспектів.

В історіографію проблеми "Михайло Грушевський і ВУАН" значний внесок зробила Н.Д.Полонська-Василенко - відомий історик і учасниця досліджуваних процесів¹. Найголовніша заслуга її полягає у створенні цілісного нарису історії Української академії наук як національного культурного осередку. Вона висвітлює гостру боротьбу навколо засад утворення УАН, позиції фундаторів академії, тривале протистояння ідеологічному наступові більшовицької влади. На загальному тлі академічного життя досить багато уваги приділяє автор діяльності М.С.Грушевського, очолюваної ним історичної секції, київської наукової школи істориків.

Разом з тим дисертант вважає деякі висновки Н.Д.Полонської-Василенко не зовсім обґрунтованими. Зокрема, це стосується оцінки реєміграції вченого, близькості стосунків з "верхами" УСРР, часу припинення його підтримки тощо.

Праці відомого вченого О.Прицака присвячені історіософії та історіографії М.С.Грушевського². Вони важливі для розуміння формування світоглядних засад історика, їх еволюції та впливу на виро-блення оригінальної схеми розвитку українського історичного процесу в контексті слов'янської, загальноєвропейської історії. Автор простежує основні етапи та чинники розвитку історіософії М.С.Грушевського: вплив ліберально-народницьких поглядів Антоновича, Костомарова, Драгоманова, позитивістських концепцій Конта та Спенсера, паризької соціологічної школи, зокрема Дюркгейма.

При аналізі зарубіжного грушевськознавства слід відзначити публікації М.Стахівця про причини та обставини повернення М.С.Грушевського в Україну та гоніння вченого у 1930-х рр. Матеріали ці різножанрові. Тут і спогади автора, який особисто знав історика,

1. Полонська-Василенко Н. Українська академія наук. Нарис історії. - К., 1993; її ж: М.П.Василенко і Українська Академія наук // Україна / Париж, 1951. - № 5; її ж: З моїх спогадів про М.Грушевського // Україна / Париж, 1953. - № 9; Світлій пам'яті Марії та Катерини Грушевських // Наше життя / Філадельфія, 1956. - № 3-4; її ж: Історична наука в Україні за совітської доби та доля істориків // ЗНТШ. - 1962. - Т.173.
2. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського: Михайло Грушевський. Історія України-Руси. - Т.І. - К., 1991; його ж: Історіософія і історіографія Михайла Грушевського. - Київ - Кембрідж, 1991.

і спомини інших сучасників, і публікації документів, її історіографічний огляд та публіцистичні замітки¹.

Не можна обійти увагою і статтю А. Жуковського "Михайло Грушевський і журнал "Україна"². У зарубіжному грушевськознавстві це єдина ґрунтовна спроба розглянути значення часопису історичної секції ВУАН у розвитку вітчизняної історії, загалом українознавства. Автор зробив структурний, жанровий і змістовий аналіз публікацій журналу, висвітлив роль М.С.Грушевського у налагодженні видання, як речника незалежної історичної думки в Україні.

Для розуміння першопричин складних стосунків М.С.Грушевського і С.О.Борємова, які визначили їх гостру боротьбу за лідерство у ВУАН, важливе значення має стаття М. Антоновича. Автор у цілому точно реконструє причини та перебіг складних відносин цих непересічних особистостей, але дисертант не може погодитися із твердженням про те, що приїзд М.С.Грушевського в УСРР "поставив проти нього всіх національно настроєних українців"³. Це не відповідає дійсності, навіть в рамках ВУАН.

Аналіз зарубіжного грушевськознавства виявляє у ньому дві історіографічні течії, репрезентовані з одного боку Л.Винаром, з іншого - О.Пріцаком. Для першої характерні традиційно-історичні дослідження життя і діяльності, творчої спадщини М.С.Грушевського, публікація архівних документів, епістолярії, складання бібліографії. Поза сумнівом, доробок її великий і поважний. Друга течія /О.Пріцак/ досліджує складну і актуальну проблему - історіософія, історіографія Грушевського і теж має певні наукові здобутки. Між представниками цих дослідницьких напрямків майже упродовж трьох десятиліть існує протистояння, ведеться дискусія, яка останнім часом виходить за межі наукової полеміки.

На думку дисертанта, перенесення основних досліджень у галузі грушевськознавства на український ґрунт, розширення джерельної бази, залучення до розробки теми не тільки істориків, а й фахівців інших галузей українознавства дозволить дати відповідь на багато запитань, у тому числі й цієї малопродуктивної дискусії.

1. Михайло Грушевський. У 110 роковини народження. 1866-1976. Статті, спогади, документи і коментарі // ЗНТШ. -Т.СХСШ. - Нью-Йорк - Париж - Сідней - Торонто, 1978.
2. Український історик. - 1986. - № 1-2 /89-90/.
3. Там же. -1975. - № 1-2 /45-46/. - С.99.

Сучасне вітчизняне грушевськознавство було покликане до життя у кінці 1980-х років потребами зламу ідеологічних догматів тоталітаризму, демократизації суспільства, розвитку національної свідомості. Публікації цього періоду представлені численними науково-популярними статтями¹. Вони виконували важливу суспільно-політичну функцію - зняття анафами з імені М.С.Грушевського, ознайомлення широких читацьких кіл з його життям і діяльністю.

Дані публікації створили міцне підґрунтя для громадського сприйняття цієї визначної постаті українства, шість десятиліть тому вилученої системою тоталітаризму з національної історії. Початковий етап повернення М.С.Грушевського до свого народу завершився восени 1991 р. широким відзначенням 125-річчя від дня його народження. На урочистому засіданні Верховної Ради України вперше на офіційному загальнодержавному рівні його було кваліфіковано як "першого Президента України, найвидатнішого нашого історика, вченого світового рівня"². Ці оцінки стали актом фактичної дезавуації тривалих ідеологічних, псевдонаукових, фальсифікаторських на шарувань навколо творчої спадщини та політичної діяльності великого сина України.

Разом з тим не можна не помітити суттєвого відставання наукового осмислення чи переосмислення місця і ролі видатного вченого, громадсько-політичного і державного діяча в українському національному відродженні, значення його теоретичної спадщини.

За останнє п'ятиріччя в Україні вийшли лише чотири монографічні праці: збірник матеріалів з життя і діяльності М.С.Грушев-

1. Білокінь С. Михайло Грушевський // Літературна Україна. - 1988. - 21 липня; Боряк Г. Повернути наукову спадщину М.С.Грушевського // Літературна Україна. - 1989. - 16 березня; Смолій В., Гуржій О. Спадщина / про "Історію української козащини" М.Грушевського // Вітчизна. - 1989. - № 1; Кулинський М. Фундатор української державності // Голос України. - 1991. - 22 листопада; Решодько Л. Перший президент України // Нова генерація. - 1991. - № 1, 2; його ж: Михайло Грушевський і Центральна Рада // Вечірній Київ. - 1991. - 22 листопада; Кульчицький С., Сохань П. Сохронити насліддя видаючогося ученого // Правда України. - 1991. - 7 вересня; Толочко П. Перший історик України-Руси // Київська старовина. - 1992. - № 2.
2. Велична постать державотворця. Доповідь Голови Верховної Ради України Л.М.Кравчука на урочистому засіданні Верховної Ради України, присвяченому 125-річчю від дня народження М.С.Грушевського // Демократична Україна. - 1991. - 26 листопада.

ського "Великий Українець", робота правознавця О.Копиленка, монографія дисертанта і дослідження П.Соханя, В.Ульяновського, С.Кіржаєва¹.

Збірник "Великий Українець" є надзвичайно цінним, універсальним виданням, у якому вміщені головні науково-публіцистичні праці Грушевського з питань національно-визвольного руху українського народу, його культурного відродження. З цікавістю читаються й автобіографічні матеріали та листування історика з відомими письменниками, науковцями, політичними діячами. Окремий розділ складає добірка новітніх та раритетних публікацій про життя і діяльність історика. До збірника органічно ввійшли фото вченого та його оточення. Корисним для читача став і список прижиттєвого видання творів М.С.Грушевського.

Праця О.Копиленка стала первістком новітнього вітчизняного грушевськознавства. Автор здійснив сміливу і вдалу спробу дати об'єктивну наукову оцінку політико-правовій концепції вченого, стрижнем якої виступала "українська ідея". Аналізуючи її формування та еволюцію, дослідник водночас розглядає і нереалізовану можливість її втілення за доби Центральної Ради. Вельми цінною рисою книги є численні місточки-роздуми про події тогочасні і нинішні, які не тільки повторюються, але й вимагають врахування уроків минулого.

Широке коло архівних джерел, вперше введених у науковий обіг, надає монографії П.Соханя, В.Ульяновського, С.Кіржаєва рис дослідження дійсно оригінального, з ґрунтовною аргументацією висунутих положень. Автори органічно виводять теоретичне підґрунтя формування ідеї АСАДЕМІА М.С.Грушевського з української академічної традиції, розглядаючи її в контексті розвитку національної культури.

Вперше у вітчизняній історіографії реконструйовано діяльність наукових установ М.С.Грушевського у ВУАН - кафедр та численних комісій, підготовку наукових кадрів, тематичну спрямованість,

1. Великий Українець. - К., 1992; Копиленко О. "Українська ідея" М.Грушевського: історія та сучасність. - К., 1991; Пиріг Р. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття /1924-1934 рр./ - К., 1993; Сохань П., Ульяновський В., Кіржаєв С. М.С.Грушевський і АСАДЕМІА. - К., 1993.

активну видавничу роботу тощо. Зроблена також спроба показу творчої лабораторії вченого та його наукової школи київського періоду 1920-х рр., яка базувалася не лише на традиційних, але й освоювала нові для української історіографії методи. Важливо, що автори не абсолютизують історичну секцію, наукову школу М.С.Грушевського, а наголошують на значенні дослідницьких шкіл академіків Д.І.Багалія, М.Є.Слабченка та інших.

У той же час не всі аспекти цієї багатогранної і складної теми знайшли у монографії повне висвітлення, деякі подані схематично, лише окреслені. Не з усіма висновками можна цілком погодитися. Зокрема, на наш погляд, автори дещо гіперболізують значення самостійницького, державницького світогляду М.С.Грушевського на формування його ідеї АСАДЕМІА, не беруть до уваги автономістські, федералістські погляди вченого. Суперечливим є й положення про максимальну корисність академії наук для своєї країни лише за умови, "коли вона розвиватиметься на націонал-патріотичній основі"¹. Хоч автори й наголошують на зв'язках зі світовою наукою, але при сучасних динамічних інтеграційних процесах навряд чи ці засади можуть служити основоположними в діяльності академії наук.

Загалом же успішне розв'язання авторами складної і актуальної наукової проблеми ставить цю працю в ряд кращих доробків сучасного грушевськознавства.

Окремо слід розглянути значення для новітньої української історіографії статті В.Смолія та П.Соханя "Видатний історик України"². На долю авторів випало складне і відповідальне завдання - вперше після десятиліть фальсифікації та заборони дати об'єктивну наукову оцінку видатного вченого, його фундаментальної праці "Історії України-Руси".

Автори подали основні віхи біографії, характеристику наукових та громадсько-політичних поглядів, вироблення вченим власної схеми розвитку українського історичного процесу, яка тривалий час була головним об'єктом критики М.С.Грушевського у радянській

1. Сохань П., Ульяновський В., Кіржаєв С. Вказ.праця. - С.192.

2. Смолій В., Сохань П., Видатний історик України. В кн.: Михайло Грушевський. Історія України-Руси. - Т.І. - К., 1991.

історіографії. Тематично-змістовий огляд усіх частин багатомної праці дозволив показати, як М.С.Грушевський послідовно розв'язав низку важливих наукових проблем української історії, досягши своєю працею рівня світової історіографії.

Серед оригінальних дослідницьких праць останнього періоду слід відзначити статті В.Заруби про погром та нищення київської наукової школи М.С.Грушевського¹. Автор одним з перших на архівних матеріалах Всеукраїнської академії наук послідовно простежив планомірний процес марксистської "критики", структурного зламу установ історичної секції, ідеологічного таврування, репресій проти вченого та його співробітників.

Разом з тим В.Зарубі не вдалося уникнути огульних звинувачень /за списком/ на адресу вищих партійно-державних керівників та академіків, ставлячи на одну дошку М.О.Скрипника і В.П.Затонського, М.Є.Слабченка і М.І.Яворського. Матеріали реферованої дисертації доводять, що це далеко не так.

Значну увагу аналізу політологічних поглядів М.С.Грушевського, особливо розвитку його федералістичної концепції приділив у своїх працях В.Потульницький². Спеціально розглядає він й питання науково-видавничої роботи вченого в умовах еміграції як керівника Українського соціологічного інституту. Ці дослідження важливі для більш глибокого розуміння причин та мотивів рееміграції історика.

Складні проблеми діяльності української інтелігенції в 1920-1930-ті рр., зокрема масові репресії проти діячів національної культури, науки ґрунтовно висвітлені в працях В.Даниленка, Г.Касьянова, С.Кульчицького, В.Онопrienка, Ю.Шаповала та інших³. Вони

1. Заруба В. Розгром і знищення київської школи істориків Михайла Грушевського // Український історик. - 1991, - № 3-4 /IIО-III/. - 1992. - № 1-4 /II2-II5/; його ж: Погром // Літературна Україна. - 1991. - II липня.
2. Потульницький В. Історія української політології. - К., 1992; його ж: Теорія української політології. - К., 1993; його ж: Наукова діяльність М.С.Грушевського в еміграції /1919-1924 рр./ // Укр.іст.журнал. - 1992. - № 2.
3. Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. - К., 1991; Касьянов Г., Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція /20-30-ті роки/. - К., 1991; Оноприенко В. Репресована наука України. - К., 1990; Шаповал Ю. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. - К., 1993.

дозволяють більш рельєфно представити закономірність трагічного фіналу життєвого шляху видатного вченого і громадсько-політичного діяча в умовах сталінізму.

Аналіз основної історичної літератури про останнє десятиліття життя і діяльності М.С.Грушевського у розрізі обраної теми переконливо доводить, що висвітлені лише її окремі аспекти. Цілісне і глибоке дослідження цієї важливої наукової проблеми відсутнє.

Дослідження спирається на нові документальні джерела, зокрема виявлені у центральних архівних установах України. Це фонд Грушевських у Центральному державному історичному архіві /ЦДАІ/ України у м.Києві, фонд Наркомату освіти УСРР у Центральному державному архіві вищих органів влади /ЦДАВО/ України, фонд ЦК КП/б/У у Центральному державному архіві громадських об'єднань /ЦДАГО/ України, фонд ВУАН у Центральній науковій бібліотеці /ЦНБ/ НАН України, фонд архівно-слідчих справ у Архіві Служби безпеки /СБ/ України та інші. Переважна більшість їх вводиться дисертантом у науковий обіг вперше.

Крім архівних матеріалів, автор широко використав таке важливе джерело, як періодичні видання. Серед них на першому місці стоїть журнал "Україна" - орган історичної секції ВУАН. Його головним редактором був М.С.Грушевський. Саме тут опубліковані основні праці історика після повернення на батьківщину /за винятком монографічних/. Це десятки ґрунтовних статей, оглядів, рецензій, повідомлень, некрологів. Вони не тільки відбивають широчезний діапазон, суспільно-політичну спрямованість, але й свідчать про намагання М.С.Грушевського зберегти спадкоємність тематики українознавчих досліджень. Журнал містить багатий матеріал про науково-організаційну діяльність М.С.Грушевського - керівника кафедри, численних комісій, історичної секції, дійсного члена республіканської і союзної академії наук. Взагалі це видання - справжнє дзеркало київської наукової школи М.С.Грушевського.

Публікації партійно-радянських, громадсько-політичних видань УСРР - "Більшовик України", "Комуніст", "Вісті", "Червоний шлях", "Життя і революція" дозволяють простежити, як, залежно від політичної кон'юнктури, змінювався характер матеріалів про М.С.Грушевського - від офіційно сухих до критичних, а потім - і гостро викривальних.

Змістовні матеріали про ставлення до М.С.Грушевського, зокрема його повернення в Україну, відзначення ювілейних дат почерпнув автор у періодичних виданнях української еміграції - "Вільне слово", "Нова доба", "Тризуб", "Українські вісті", "Український прапор" та інших. Використані також публікації епістолярної спадщини, спогадів, щоденників сучасників М.С.Грушевського - М.П.Василенка, В.І.Вернадського, С.О.Єфремова, Г.О.Костюка, М.Ю.Шаповала та інших.

Виявлені і опрацьовані автором архівні документи, інші матеріали за своїм науковим, інформативним значенням складають унікальний комплекс історичних джерел, цілком достатній для об'єктивного висвітлення життя та діяльності М.С.Грушевського у контексті ідеологічної боротьби в Україні 1920-1930-х рр.

Розділ II "Повернення М.С.Грушевського в Україну" висвітлює обставини, причини та спонукальні мотиви, які привели до рееміграції видатного вченого і одного з лідерів української революції.

Причини цього тривалого і болісного процесу дисертант розділяє на політичні, морально-психологічні та матеріальні. Політичні причини криються, перш за все, у світогляді М.С.Грушевського - народницькому, соціалістичному, фєдералістському. Ці погляди на початку 1920-х рр. своєрідно проектувалися на суспільно-політичну ситуацію у світі, й на батьківщині зокрема. Перехід до нової економічної політики, утворення Союзу РСР, початкові кроки українізації, хоч і через великі сумніви, але підштовхували вченого до думки про можливість творення в Україні "селянсько-робітничої республіки".

Фактичне визнання поразки сил національної революції, репрезентованих останніми урядами УНР, постійні внутрішні антагонізми у середовищі української еміграції, розклад українських соціалістичних партій, включаючи й УПСР, теж спонукали М.С.Грушевського до відходу від політичної діяльності.

Іманентна потреба реалізації особистості вченого у постійній і плідній творчій праці, зокрема в галузі вітчизняної історії, не могла знайти втілення в умовах емігрантського життя. Спроба освоїти нові дослідницькі напрями не виправдала сподівань. Виникла гостра морально-психологічна проблема - нереалізованість творчого потенціалу. Необхідність її розв'язання й склала суттєву причину

переїзду до України, хоч тодішня ВУАН зовсім не була ідеалом М.С.Грушевського.

Наукова, викладацька, публікаторська робота упродовж майже всього життя була головним джерелом існування вченого та його сім'ї. Незважаючи на великий авторитет і енергію М.С.Грушевського, наукова, видавнича діяльність не заладилися, а педагогічна робота блокувалася політичними умовами /Варшава, Львів/, внутрішньо-емігрантськими протиріччями /Прага, Берлін/. Отже, матеріальна скрута, відсутність стабільних засобів до життя теж стали вагомими аргументами у вирішенні питання про рееміграцію. Такими, на думку дисертанта, були основні причини та мотиви прийняття М.С.Грушевським нелегкого рішення про повернення в Україну.

Документи переконливо свідчать, що рішення це визрівало повільно і болісно. Вчений підходив до його розв'язання ґрунтовно, намагаючись всебічно забезпечити умови свого життя та діяльності в УСРР: обрання дійсним членом академії наук, створення для нього науково-дослідної кафедри, видання журналу, отримання від уряду УСРР охоронних листів тощо¹. М.С.Грушевський зобов'язався не займатися політичною діяльністю, а влада запропонувала йому підтримку у справі обрання президентом ВУАН.

У дисертації послідовно простежуються заходи більшовицької влади щодо рееміграції М.С.Грушевського. Виявлені архівні документи показують, що остаточне рішення з цього питання приймалося у Москві².

З поверненням М.С.Грушевського вищі партійно-урядові кола УСРР пов'язували далекосяжні політико-ідеологічні плани. По-перше, видученням з табору української еміграції однієї з найбільш впливових постатей підірвати його з середини, інспірувати процеси рееміграції та "зміновіхвіства". По-друге, вплинути на прискорення переходу національної інтелігенції в УСРР до більш тісного співробітництва з радянською владою. По-третє, безпосередньо використати вченого у справі зміни керівництва ВУАН.

Повернення на батьківщину одного з найвизначніших лідерів національної революції викликало негативну реакцію з боку ЦК УПСР,

1. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 1900, арк. 9-10.

2. РЦЗВДНІ, ф. 17, оп. 3, спр. 391, арк. 1.

провідних діячів української еміграції. Неприязно зустріло приїзд М.С.Грушевського і керівництво ВУАН. У той же час частина інтелігенції, зокрема колишніх членів УНТ щиро вітали повернення видатного вченого.

Розділ III "Науково-організаційна діяльність М.С.Грушевського" розкриває велику і напружену роботу академіка по формуванню дослідницьких установ, які склали розгалужений комплекс історичної секції ВУАН. Під його керівництвом працювала кафедра історії українського народу, археографічна комісія, комісії порайонних досліджень, історико-хронологічні та історико-тематичні. У цих установах у 1927-1928 рр. працювало 13 штатних, 23 нештатні постійні учасники роботи комісій. Він також очолював академічну кафедру історії України, яка налічувала близько 40 осіб. Загалом у цей період до праці в історичній секції залучалося до 190 наукових працівників. За словами М.С.Грушевського, "наслідком таких реальних і персональних уній утворилася фактично велика і цінна наукова асоціація, що може підіймати і здійснити різні наукові плани, навіть і в нинішніх, все ще трудних і невдячних для наукової ініціативи обставинах"¹.

Навколо вченого гуртувалися талановиті дослідники, велася підготовка молодого поповнення через аспірантуру, у якій пройшли навчання 26 дослідників. Почалося формування київської наукової школи М.С.Грушевського. Розгорнулися масштабні дослідження вітчизняної історії в рамках розробленої раніше схеми українського історичного процесу. При цьому М.С.Грушевський свідомо і послідовно уникав розробки проблем історії новітнього революційного руху та більшовицької партії.

Цей період став досить плідним і в особистій творчості академіка. Були підготовлені та вийшли друком чергові книги його багатотомних праць - "Історії України-Руси" та "Історії української літератури", з'явився ряд ґрунтовних статей, присвячених його духовним предтечам та вчителям - Драгоманову, Костомарову, Кулішеві, Антоновичу². Ідейно-тематична спрямованість творів М.С.Грушевського

1. Україна. - 1928. - № 3. - С.167.

2. Грушевський М. Історія України-Руси. - Т.9. - Ч.І. - К., 1928; Ч.2. - К., 1931; його ж: Історія української літератури в 5-ти Т. - Відень-Київ, 1923-1927; його ж: Місія Драгоманова //

свідчила, що він залишався на засадах методологічного і гносеологічного плюралізму, суворого історичного документалізму. До його творчої лабораторії додалося застосування історико-соціологічного методу досліджень минулого.

М.С.Грушевський налагодив широку видавничу діяльність установ історичної секції. Відновлений науковий часопис "Україна" став головним репрезентантом київської історичної школи. За 1924-1930 рр. в 40 номерах журналу подані результати досліджень з історії, археології, фольклору, етнографії, краєзнавства. Сам академік опублікував на сторінках журналу близько 20 ґрунтовних статей, понад 50 рецензій і оглядів, десятки заміток, некрологів, реплік¹.

Крім "України", М.С.Грушевський редагував переважно більшість серійних видань історичного профілю - "Науковий збірник історичної секції", "Український архів", "Український археографічний збірник", "За сто літ", "Студії з історії України", "Записки історико-філологічного відділу" та інші видання. Всього, за нашими підрахунками, вийшло близько 50 томів, книг, випусків.

Загалом за п'ять років, завдяки надзвичайній працездатності, блискучому організаторському хисту, вмілому використанню поточної політичної кон'юнктури, М.С.Грушевський підняв історичні дослідження в Україні до рівня європейської історіографії.

Науково-організаційна діяльність М.С.Грушевського проходила на тлі складних процесів внутрішньоакадемічного життя. Його приїзд значно посилив групове протидорство. Взаємна особиста неприязнь між вченим та керівниками ВУАН, зокрема С.О.Єфремовим та А.Ю.Кримським, не зовсім коректні методи з'ясування стосунків з обох боків створювали в академії напружену, конфліктну ситуацію².

У цей час ЦК КП/б/У вдається до цілеспрямованих засобів посилення ідеологічного впливу на інтелігенцію. Академія попала під жорсткий політичний контроль. Почалися спроби використати М.С.Грушевського. - 1926. - № 2-3; Костомаров і новітня Україна //Україна. - 1925. - № 3; Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості //Україна. - 1927. - № 1-2; П'ятдесят літ "Исторических песен малорусского народа" Антоновича і Драгоманова //Україна. - 1924. - № 1-2.

1. Підраховано автором за виданням "Науковий часопис українознавства "Україна" /1907-1932/. Показчик змісту". - К., 1993.

2. ІР ЦНБ НАН України, ф.І, спр.26362, арк.І-2; спр.26706, арк.І-16.

шевського для зміни керівництва ВУАН¹. Йому довелося відразу вступити у боротьбу на двох напрямках: проти керівництва академії за розбудову історичної секції, використовуючи підтримку офіційної влади, і проти ідеологічного впливу останньої на історичну науку.

У роботі аналізується ставлення вищого партійно-урядового керівництва УСРР до вченого. Це був складний і неоднозначний процес, який протягом 1924-1928 рр. мав підйоми і спади, а з 1929 р. стрімко пішов по низхідній від огульної критики до прямих репресій щодо вченого².

Спочатку М.С.Грушевський дістав від урядових кіл підтримку у здійсненні своїх масштабних проектів, їх матеріальному і кадровому забезпеченні, налагодженні періодичних і серійних видань. Ця прихильність до академіка не була ні широю, ні безкорисливою і розглядалася як аванс за співробітництво з владою, за допомогу у боротьбі проти С.О.Єфремова та М.Ю.Кримського. Виявлені автором документи свідчать, що ставлення до видатного українського вченого не було однаковим у різних представників вищого партійно-державного керівництва. Наркоми освіти, палкі прихильники українізації, націонал-комуністи О.Я.Шумський та М.О.Скрипник надавали йому суттєву підтримку, але водночас, будучи інтегровані у загальну систему, пов'язані необхідністю реалізації "генеральної лінії партії", нерідко й нападали на нього. Керівництво КП/б/У Л.М.Каганович, С.В.Косіор/ вважали підтримку М.С.Грушевського справою тимчасової тактики і у спектрі політичних сил відносили його до табору противників, у різні часи по-різному оцінюючи небезпечність вченого.

У жовтні 1926 р. ЦК КП/б/У отримав перший вагомий доказ того, що ставка на М.С.Грушевського може виявитися необґрунтованою. Відзначення його шістдесятиліття вилилося не тільки в публічну демонстрацію визнання незаперечних наукових заслуг, величезного вкладу в розвиток української культури, а й у своєрідну маніфестацію національно свідомих сил республіки.

Таємні директиви ЦК КП/б/У щодо обмеження ювілею М.С.Грушевського лише рамками академії та Києва провалилися. За вшануванням

1. ЦДАГО України, ф.І, оп.І6, спр.2, арк.І72, 243-244.

2. ЦДАГО України, ф.І, оп.І6, спр.8, арк. І-2.

видатного вченого чітко вгадувалося визнання його заслуг як діяча національно-визвольного руху, голови Центральної Ради. Ці обставини на деякий час змінили ставлення до М.С.Грушевського з боку офіційної влади на гірше. Нарком освіти О.Я.Шумський за умов поточної політичної кон'юнктури кваліфікував його, як ватажка українського націоналістичного табору, пов'язуючи з негативними проявами у літературному середовищі¹. Безперечно, це була гіперболізована оцінка, а М.С.Грушевський міг розглядатися як колишній ідейний поводитир національно-демократичних сил.

Прихід на початку 1927 р. на посаду наркома освіти М.О.Скрипника, нові рішучі наміри ЦК КП/б/У добитися зміни президії ВУАН змусили вище політичне керівництво УСРР знову повернутися до кандидатури М.С.Грушевського на пост президента академії². Від нього вимагають публічної декларації, яка б містила запевнення у лояльному ставленні до радянської влади. Виявити текст цієї заяви досі не вдалося, але судячи з того, що це питання не раз розглядалося на засіданнях Політбюро ЦК КП/б/У і контактувати з М.С.Грушевським доручали голові уряду, можна вважати, що зміст листа аж ніяк не влаштовував офіційну владу. Від академіка так і не добилися вірно-підданських заяв.

Розділ ІУ "Реорганізація ВУАН і розгортання масової кампанії проти М.С.Грушевського" охоплює період 1927-1930 рр. Партійно-урядові кола починають нові енергійні заходи по оволодінню академічним "бастіоном". З цієї метою вони намагаються використати загострення внутрішньоакадемічного протистояння між С.О.Єфремовим-А.Ю.Кримським та М.С.Грушевським. Аналіз архівних документів дає підстави стверджувати, що корені цієї боротьби сягають ще дореволюційних часів, змішані на особистих антипатіях, різному баченні розвитку академії наук тощо.

М.С.Грушевський, як керівник історичної секції, докладав усіх зусиль для матеріального забезпечення своїх установ, нерідко діючи через голову керівництва ВУАН, вирішуючи ці питання в урядових

1. Більшовик України. - 1927. - № 2. - С. II-25.

2. ЦДАГО України, ф.І, оп.І6, спр.3, арк.І80.

інстанціях. Президія академії чинила впертий опір цим заходам, постійно наголошуючи, що це робиться за рахунок установ інших учених. Особливо затяжною виявилася конфліктна ситуація наприкінці 1927 р. У результаті обидві сторони дійшли висновку про необхідність примирення¹.

Одночасно Політбюро ЦК КП/б/У, побоюючись можливого блоку обох угруповань, та з огляду на відсутність підтримки М.С.Грушевського з боку більшості академіків, знімає його кандидатуру на пост президента ВУАН². Ставка була зроблена на нейтрального академіка Д.К.Заболотного.

Навесні 1928 р. могутнім натиском згори президія академії була змінена³. Після тривалого опору від її керма усунули людей, які уособлювали фундаторів національної академії, кращих представників української інтелігенції. Саме їх позиція стала суттєвою перешкодою на шляху внесення в академічне середовище комуністичної ідеології, залучення науковців до служби радянській владі. Почався стрімкий процес ідеологічного оволодіння однією з провідних ділянок українського культурного життя.

На підставі комплексного вивчення документів дисертант дає відповідь на принципове питання: яку роль у зміні академічного керівництва відіграв М.С.Грушевський? Його боротьба з С.О.Єфремовим - А.Ю.Кримським дійсно ослаблювала єдину лінію протистояння натиску влади, створювала формальні підстави для урядового втручання у "чвари", обґрунтування необхідності оновлення президії ВУАН.

Проте роль М.С.Грушевського у зміні керівництва академії не може розглядатися як вирішальна. Аналіз показує, що, коли б він не тільки не вів боротьби, а й виступав єдиним блоком з С.О.Єфремовим, і тоді б не вдалося зберегти академічну монолітність і стерильність. На кінець 1920-х рр. визріли об'єктивні умови для згортання процесу українського відродження. Політична система набувала тоталітарних рис, формувалися кадри нової інтелігенції, виховані на методологічних засадах класовості і партійності. За тих умов

1. ІР ЦНБ НАН України, ф.І, спр.26364, арк.19-22; спр. 26666, арк.1-16; спр.26706, арк.1-16.

2. ЦДАГО України, ф.І, оп.16, спр.123, арк.190.

3. ІА ЦНБ НАН України, ф.257, оп.5, спр.2705, арк.11-13.

ідеологічне оволодіння академією наук було неминучим.

Деякий час М.С.Грушевський залишався поза активною увагою офіційної влади, продовжував напружену наукову, видавничу, організаційну діяльність. У 1928 р. він одержав повну підтримку від ЦК КП/б/У у справі обрання до союзної академії наук¹. Характерно, що в офіційному відгуку на наукову діяльність М.С.Грушевського, підписаному М.І.Яворським, підкреслювалося, що вже один його методологічний виступ "з проблемою самостійної схеми українського історичного процесу створив епоху в українській історіографії"². Безперечно, визначальним фактором став величезний науковий авторитет М.С.Грушевського, але вже й тоді партійне керівництво мало всі можливості не допустити обрання академіками небажаних осіб. Саме так і вчинили з авторитетним сходознавцем А.Ю.Кримським.

На початку 1929 р. Політбюро ЦК КП/б/У прийняло ухвалу про припинення матеріальної підтримки М.С.Грушевського³. Фактично це означало початок кампанії, спрямованої на ідейно-політичне викриття вченого, а потім і вжиття репресивних заходів. Але в цей час головні ідеологічні сили були кинуті проти так званої "Спілки визволення України" на чолі з С.О.Бфремовим.

Одночасно серед істориків-марксистів розгорнулася гостра дискусія з приводу схеми української історії академіка-комуніста М.І.Яворського. Він був звинувачений у численних методологічних і теоретичних помилках, а також у відсутності ділової критики буржуазної історіографії, зокрема наукових концепцій М.С.Грушевського.

Згодом "історичний фронт" було повернуто безпосередньо проти М.С.Грушевського. Представники марксистської історіографії ставили йому на карб "відкидання класової боротьби", "ігнорування марксистської методології", "позапартійність" тощо. Однак при цьому розгляду піддавалися в основному його публіцистичні праці, а не фундаментальні дослідження з історії України. Молоді марксистські кадри не піднялися до осягнення історичної схеми М.С.Грушевського навіть з метою її псевдонаукової критики. Однак численні публічні

1. ЦДАГО України, ф.І, оп.20, спр.2705, арк.18.

2. Там же, арк.38-39.

3. ЦДАГО України, ф.І, оп.20, спр.2705, арк.38-39.

напади були покликані створити ідеологічне підґрунтя для прямих репресій проти вченого та його школи.

Розділ У "Репресії щодо М.С.Грушевського та його наукової школи" присвячений драматичним перипетіям життя історика у 1931-1934 рр. Після процесу "Спілки визволення України" ДПУ сфабрикувало ще масштабнішу справу - "Український національний центр", на чолі якого був "поставлений" М.С.Грушевський. Політичне керівництво УСРР дало згоду на його арешт. Під тиском слідчих ДПУ він "визнав" свою провідну роль у контрреволюційній організації "УНЦ", яка ставила за мету повалення радянської влади, відрив УСРР від Радянського Союзу та утворення Української держави.

На підставі критичного аналізу архівно-слідчої справи М.С. Грушевського¹ у розділі розкривається технологія чекістських фальсифікацій. Крім внутрішньої структури організації, ролі вченого як її ідеолога і фактичного керівника, слідчі ДПУ старанно "опрацювали" його зв'язки з урядами імперіалістичних держав, отримання з-за кордону величезних сум грошей, відкриття рахунків у швейцарських банках тощо. Загалом у багатотомній справі "УНЦ" зібрався "вагомий кримінал", який при відповідній санкції "верхів" міг би гарантувати М.С.Грушевському статті - "зрада батьківщини" та "шпигунство на користь іноземних держав" з усіма відповідними висновками. Але могутнім втручанням зверху голова "УНЦ" був виведений із слідства.

У дисертації наводяться нові аргументи на користь версії про клопотання перед Сталіним у справі М.С.Грушевського його родича по материнській лінії Г.І.Ломова-Оппокова, тодішнього заступника голови Держплану, члена ЦК ВКП/б/ та ЦК СРСР. М.С.Грушевський відмовився від попередніх свідчень, згодився написати лист до діячів української еміграції і дістав дозвіл поселитися у Москві. Оскільки ці звернення ніким не були оприлюднені, то є підстави вважати, що М.С.Грушевський їх так і не підготував, або ж їх зміст не задовольнив ОДПУ.

Мешкаючи у Москві, академік намагався продовжувати наукову роботу, працював у архівах, підготував черговий том "Історії Ук-

1. Архів СБ України, спр.67842, арк.І-407.

раїни-Руси". Формально він залишався дійсним членом ВУАН, керівником кафедри, вів листування з її співробітниками. Відсутність документальних свідчень не дає змоги повно реконструювати життя М.С.Грушевського у московському засланні.

В УСРР проти вченого була розгорнута масова кампанія марксистської "критики". Офіційні історики, партійні діячі висували звинувачення в "контрреволюційності", "зоологічному націоналізмі" і, нарешті, у "націонал-фашизмі". Саме в цей час оформляються сумнозвісні звинувачення вченого у теоріях "безкласовості", "безбуржуазності" української нації, які на тривалий час стануть незмінними атрибутами псевдонаукової критики М.С.Грушевського.

Завершено було розгром установ історичної секції, почалися репресії проти їх співробітників, журнал "Україна" перетворено на трибуну ідеологічного "викриття" школи М.С.Грушевського. До цієї невдячної роботи прилучилася частина його учнів. Періодичні імпульси в інспірації гонінь на вченого давало вище партійно-урядове керівництво республіки.

Незважаючи на політичні репресії, постійний моральний тиск, від ученого не вдавалося добитися декларацій про засудження свого минулого, панегіриків на адресу правлячої партії та радянської влади, відмови від власних наукових концепцій та ідейних поглядів.

Помер М.С.Грушевський у Кисловодську 25 листопада 1934 р. Причиною смерті стало передчасне і некваліфіковане хірургічне втручання при лікуванні карбункула. Відсутність документальних матеріалів не дала змоги дисертантові підтвердити чи спростувати висунуту зарубіжними дослідниками версію про причетність до кончини академіка всесильного НКВС.

Реакція керівництва УСРР на смерть вченого була швидкою і гуманною. Його поховали за державний кошт та вирішили питання матеріального забезпечення сім'ї. В офіційному некролозі М.С.Грушевського кваліфікували як найвидатнішого буржуазного історика України¹. Така оцінка зовсім дисонувала з попереднім розгнізданим тавруванням ученого.

На смерть історика широко відгукнулися міжнародна громадськість, українська еміграція. Тільки у Празі в грудні 1934 р.

І. Вісті. - 1934. - 26 листопада; Правда. - 1934. - 28 листопада.

вшанування пам'яті М.С.Грушевського відбулося в Українському педагогічному інституті, Українському вільному університеті, Українському соціалістичному клубі. Міжорганізаційний комітет українських об'єднань випустив листівку з портретом небіжчика. У січні 1935 р. жалібну академію пам'яті вченого провів Український академічний комітет при Міжнародній комісії для інтелектуальної співпраці Ліги націй. Повідомлення про смерть М.С.Грушевського змістили багато газет.

Чимало визначних представників української еміграції переглянули старі оцінки факту повернення М.С.Грушевського в Україну і, вслід за В.К.Винниченком, кваліфікували його діяльність радянської доби як життєвий подвиг.

Розділ VI "Доля родини Грушевських" є документальною ілюстрацією трагічного фіналу учених київської наукової школи істориків. Життя і діяльність Михайла Сергійовича невіддільні від долі інших членів родини Грушевських, внесок яких у розвиток української культури досить вагомий. Дочка Катерина – здібний дослідник проблем первісної культури, фольклорист і етнограф. Молодший брат Олександр – відомий історик середньовіччя, фахівець у галузі історичної географії, літературознавець. Племінник Сергій Шамрай теж прилучився до історичних досліджень, успішно захистив кандидатську дисертацію. Безперечно, їх творчість, громадянська позиція позначені благотворним впливом М.С.Грушевського. Як і належність до цієї родини фатально відбилася на їх долях.

Всі вони були заарештовані і звинувачені у належності до різних контрреволюційних націоналістичних організацій. Але вивчення матеріалів слідчих справ неспростовно доводить, що головний кримінал складала родинні зв'язки з М.С.Грушевським, причетність до його наукової школи, прийняття його світоглядних позицій¹.

Дисертант першим в історичній літературі простежив останні роки життя та обставини смерті членів родини Грушевських. Катерина Михайлівна померла 30 березня 1943 р. у Темлагу. Олександр Сергійович помер на засланні у Павлодарі взимку 1942 р. Сергій Шамрай – Севвостлагу 4 січня 1939 р. Висвітлено у реферованій

1. Архів СБ України, спр.50407; ЦДАГО України, ф.263, оп.І, спр.47525, 49863.

праці й стражденне життя Марії та Ольги Грушевських.

Вклад родини Грушевських у скарбницю української культури заслуговує не лише на добру пам'ять, але й вивчення та використання у дослідницькій, освітній, виховній роботі. Адже їх основні праці з історії, літературознавства, фольклористики й досі не втратили наукового значення.

У висновках узагальнено основні підсумки дисертаційного дослідження, весь зміст якого доводить, що повернення М.С.Грушевського в Україну, його титанічна праця по розвитку української історіографії, мужнє відстоювання своїх світоглядних позицій стали гідним завершенням його великого наукового і громадянського подвигу, утвердження "української ідеї", справи національного державотворення.

Трагічний фінал життя М.С.Грушевського в умовах сталінського тоталітаризму був цілком закономірним і типовим для долі багатьох визначних представників української інтелігенції, а з огляду на його роль і місце в національно-визвольному русі - навіть неминучим.

Дисертант також викладає конкретні пропозиції щодо подальшого вивчення життя і діяльності, творчого спадку найвидатнішого українського історика, як запоруки його повного повернення до свого народу.

М.С.Грушевського слід повернути нинішньому і майбутньому поколінню у всій величчю таланту вченого зі світовим ім'ям, послідовного борця за "українську ідею", політика і державного діяча, людину титанічної працездатності і вельми складного характеру. Зробити це можна лише за кількох умов.

По-перше. При здійсненні широкомасштабного вивчення творчої спадщини, громадсько-політичної діяльності, життєвого шляху вченого. Виконання цього завдання під силу лише багатопрофільним колективам істориків, літературо- та правознавців, архівістів, краєзнавців і т.д. Конче потрібне утворення державної комісії по спадщині М.С.Грушевського - органу з широкими повноваженнями і можливостями, в тому числі й фінансовими. Адже нагальна проблема - це збирання розпорошеної спадщини вченого, документальних свідчень не тільки на Україні, але й за її межами, бо його життєві шляхи пролягли майже через усі європейські столиці. І робота ця -

не самоціль. Вона має завершитися підготовкою повного академічного видання творів М.С.Грушевського.

По-друге. Науковий подвиг і феномен М.С.Грушевського гідний невідкладної уваги сучасної української історіографії. Зокрема, всебічне осягнення його схеми українського історичного процесу. Хоч під силу це вже, мабуть, історикам "нової хвилі". Те ж слід сказати і про вклад ученого в розвиток українського джерелознавства. Проникнення у творчу лабораторію історика необхідне для виховання майбутніх дослідників минулого. Адже талант вченого вдало поєднувався у ньому з якостями блискучого організатора науки, видавця і популяризатора історії. Створення та діяльність львівської та київської наукових шкіл М.С.Грушевського - переконливе тому підтвердження.

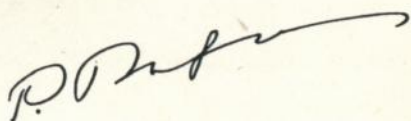
По-третє. На черзі написання ґрунтовної наукової біографії вченого і політика. Що теж вимагає колективних зусиль, дослідження широкого, різнобарвного соціально-політичного і побутового фону, на якому протікало великотрудне життя М.С.Грушевського. Необхідні й популярні нариси життєвого шляху, публіцистичні портрети історика, літератора, археографа, громадського і державного діяча, голови Центральної Ради, першого президента Української Народної Республіки. Це дозволить гідно оцінити й людські якості історика, з'ясувати причини і перипетії його складних стосунків з іншими видатними діячами українства.

По-четверте. Постає і діяння М.С.Грушевського гідні державної турботи про увічнення пам'яті вченого. Видаються твори, з'явилися вулиці його імені, проєктуються пам'ятники. Але є всі підстави до заснування музеїв. В першу чергу у містах Львові та Києві, з якими пов'язана більша і краща частина його життя. На щастя, збереглися будинки, у яких мешкав чи працював історик. Є можливості з великою мірою достовірності реконструювати умови життя і побуту М.С.Грушевського. Ця справа вже знайшла широку підтримку у громадськості, зібрала навколо фахівців численний аматорський загал, і, безперечно, прискорить створення цих музейних закладів. Постає літописця і творця української історії гідна того.

ОСНОВНІ ПРАЦІ ДИСЕРТАНТА З ДОСЛІДЖУВАНОЇ ПРОБЛЕМИ:

1. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття /1924-1934 рр./ - К., 1993. - 200 с. /Рецензії: Голос України. - 1993. - 14 вересня; Літературна Україна. - 1993. - 21 жовтня; Урядовий кур'єр. - 1993. - 21 грудня/.
2. Михайло Грушевський: між історією і політикою /1924-1934 рр./ // Український історичний журнал. - 1991. - № 4. - С. 54-66; № 5. - С. 46-55; № 7. - С. 51-60; № 8. - С. 54-63; № 9. - С. 50-60; № 10. - С. 44-51; № 11. - С. 3-13.
3. Повернення Михайла Грушевського. У кн.: Сторінки історії України ХХ століття. Посібник для вчителя. - К., 1992. - С.255-289.
4. Архівний фонд М.С.Грушевського: проблеми поповнення і використання. Тези доповідей і повідомлень У Всеукраїнської конференції з історичного краєзнавства. - Кам'янець-Подільський, 1991. - С. 626-627.
5. Михайло Грушевський: сторінки біографії /1924-1934 рр./ // Архіви України. - 1991. - № 2. - С. 44-51.
6. Лист М.С.Грушевського до секретаря ЦК КП/б/У С.В.Косіора. У кн.: Великий Українець. - К., 1992. - С. 268-274.
7. Лист М.С.Грушевського до голови Ради народних комісарів УСРР Х.Г.Раковського. У кн.: Великий Українець. - К., 1992. - С. 275-286.
8. Невідомий лист М.С.Грушевського // Літературна Україна. - 1989. - 28 вересня.
9. Ми прагнемо згоди. Невідомий лист М.С.Грушевського // Культура і життя. - 1991. - 16 березня.
10. Як соціаліст до соціаліста... // Культура і життя. - 1991. - 15 травня.
11. Катерина Грушевська: епілог долі // Сільські вісті. - 1991. - 14 вересня.
12. Арешт Михайла Грушевського // Радянська Україна. - 1991. - 21 вересня.

13. Повернення Грушевського // Демократична Україна. - 1991. - 25 жовтня.
14. З роду Грушевських // Літературна Україна. - 1992. - 15 жовтня.
15. Слідами наших виступів // Літературна Україна. - 1992. - 17 грудня.
16. Доля брата М.С.Грушевського // Літературна Україна. - 1993. - 15 липня.

A handwritten signature in black ink, appearing to be 'Р.О.Д.' followed by a flourish.

LIBRARY OF THE NATIONAL ARCHIVES OF UKRAINE
100000, KYIV, UKRAINE
TEL: +380 44 234 1111 FAX: +380 44 234 1112
WWW.NA.UA

Українська національна архівна служба
вул. М. Коцюбинського, 2
Київ, Україна

457240

AB 30.228